

Türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin formalaşmasında çox mühüm rol oynamış Göytürk İmperiyası (Göytürk Xaqanlığı da deyilir) 552-ci ildən 744-cü (bəzi mənbələrdə 745-ci il göstərilir) ilədək hakimiyyətdə olub. İmperiyanın əsasını Aşina qəbiləsindən olan Ulu Yabqu taxminatın 545-ci ildə qoyub. Bu rəqəm də tarixi mənbələrdə müxtəlif cür göstərilir. Bu da məlumdur ki, imperiyanın dövlət kimi formalaşması 552-ci ilə aiddir. Həmin il Ulu Yabqunun oğlanları Bumın xaqan və İstəmi xaqan qardaşları birləşərək dövləti tam formalaşdırdılar. İmperiyanın paytaxtı Monqolustanın Orxon çayı hövzəsindəki Ötükən şəhəri, rəsmi dili türk dili olub. İmperiyanın bayrağında qurd başının şəkli əks edilmişdir.

Qədim türklər öz inanclarında qurdu güc, qüvvət, qələbə mənasında özlərinə totem kimi qəbul ediblər. Biz Göytürk İmperiyasının, Böyük Hun İmperiyasının, həmçinin Ağ Hun Xaqanlığının, Uyğur Xaqanlığının və digər türk xalqlarının dini inanclarında Göy Tanrı inancının izini də görərik.

Göytürk İmperiyasında dövlətə xaqan başçılıq edib, o həm də ordu komandanı olub. Xaqandan sonra ikinci şəxs Yabqu, ən yüksək əyan titulu Şad sayılıb.

Rəsmi dili qədim türk dili, dini inancları tanrıçılıq, ərazisi 13 milyon kvadratkilometr, idarəetmə forması qurultay olub.

Şimali Qırım, Qafqaz və Mərkəzi Asiya da daxil olmaqla Çin ərazilərindən Bizans imperiyasından torpaqlar Göytürk İmperiyasına daxil olub. Bu dövlətin adı Bilgə xaqan və Gül Tegin yazılarında Türtük, Kək Türtük, Ökük Türtük, Tonyukuk yazılarında isə Türk Dövləti, Çin mənbələrində Tukyü adlanıb.

Göytürk İmperiyası tarixdə adı "türk" sözü yazılan ilk dövlətdir. X əsrə aid uyğur yazılarında "türk" sözü "güc", "qüvvə" mənasında işlənib. A.Vemberiyə görə, "türk" törəmə sözü ilə eynimənalı olub törəyən, çoxalan, Ziya Göyalya görə isə "türk" sözü törəli sözü ilə eynimənalı olub qanın sahibi mənasını verir. Mahmud Kaşğari türk adının türklərə Tanrı tərəfindən verildiyini qeyd edir, bu sözün "gənclik", "qüvvə", "qüdrət" və "yetkinlik" mənalarda işləndiyini yazır.

Onu da demək yerinə düşər ki, qatıqdan hazırlanan ayran ilk dəfə göytürklərin zamanında sərinişdirici içki kimi istifadə olunub, sonra isə bütün Türk dünyasına və dünyaya yayılıb.

VIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Göytürk İmperiyasında daxili narazılıqlar və hakimiyyət uğrunda çəkişmələr başlayır və beləliklə xaqanlığı İstəmi xaqanın hakimiyyəti ilə paytaxtı Yeddüsu olmaqla Qərbi Göytürk Xaqanlığına və Bumın xaqanın

Göytürk İmperiyası

Tarixdə silinməz izimiz

de edən Çin İmperatori Tai-tsung özünü Türklərin Göy Xaqanı elan edir, göytürklər əsarət altında yaşamağa məcbur olurlar. 50 il əsarət altında yaşadıkları müddətdə göytürklər zaman-zaman Çinə qarşı üsyan qaldırsalar da qələbə qazana bilmirlər. Göytürk şahzadəsi Kür Şadın 639-cu ildə baş verən qiyamı tarixə düşsə də nəticəsiz

xaqan adını qəbul edib, bu yandan da Çinin təsiri ilə üsyanlar başlanıb, qarluqlar və uyğurlar onun hakimiyyətinə tabe olmaqdan imtina ediblər, lakin onlar yenidən tabe olmağa məcbur olublar. Çini cazalandırmaq üçün Tonyukukun rəhbərliyi ilə Göytürk ordusu Çinə hücumu keçir, Yüan Çenin rəhbərliyindəki 300000 nəfər Çin ordusu məğlub olur, bu, Çinə ağır zərbə vurur. Çin sülh müqaviləsi imzalamağa məcbur olur. 731-ci ildə Bilgə xaqanın qardaşı Gül Tegin ölür. Onun ölümündən sonra Çinə münasibətlər yenidən gərginləşir. 733-cü ildə baş verən döyüşdə Çin orduları məğlub edilir. 734-cü ildə Bilgə xaqan Buyruq Çor tərəfindən zəhərlənir. Bilgə xaqanın ölümündən əvvəl ondan qisas alınır.

Bilgə xaqanın ölümündən sonra yenidən üsyanlar başlanır. Bilgə xaqanın ölümündən Göytürk xaqanlığının dağılmasına qədər olan 11 il ərzində Yolluq xaqan, Bilgə Qutluq xan, Ozmiş Teqin xan və Bilgə Qutluq Tenqri xaqan hakimiyyətdə olurlar. Onların hakimiyyəti illərində xaqanlığda Çin təsiri və vətəndaş müharibəsi yenidən baş qaldırır.

Basmillər, qarluqlar və uyğurlar yenidən Göytürklərə tabe olmaqdan imtina edirlər. Sonuncu Göytürk xaqanı olan Ozmiş Teqin xaqan basmillərlə mübarizədə məğlub olur və həbs olunaraq öldürülür, başı Çinə göndərilir. Basmillərin rəhbəri İl Etmış xaqan adı ilə hökmdar elan olunur. Beləliklə 742-ci ildə Basmıl Xaqanlığı Göytürk xaqanlığına son qoyur, bununla belə Basmıl dövlətinin də ömrü uzun olmur və başqa bir türk dövləti olan Uyğur xaqanlığı tərəfindən işğal edilir.

Göytürklərin dillərinə uyğun yazı sistemi olub, 38 hərfdən ibarət olan Göytürk əlifbasında sətirlər sağdan sola oxunub. Bu əlifba ilə yazılan Orxon – Yenisey abidələri türk dilinin VII əsrdə inkişaf etmiş mədəni dil olduğunu göstərir. Bu abidələr qədim türk dilini öyrənmək baxımından önəmlidir. Orxon abidələrinə Ongin, Gül Tegin, Bilgə xaqan, Tonyukuk, Kulı-Çor, Moyun-Çor, İşe-Aşet, Hoytu-Temir və Suci abidələri daxildir. Yenisey abidələri isə Orxon abidələrinə nisbətən daha sadə dillə yazılıb. Tədqiqatçıların fikrincə, Orxon abidələrindən daha qədim hesab olunur.

Beləliklə, Göytürk Xaqanlığı adında türk sözü olan ilk dövlət olduğundan türk tarixində mühüm yerə sahibdir. Göytürk Xaqanlığından qalan yazılı abidələr türklərin yazı mədəniyyətinə sahib olmasını göstərmək baxımından dəyərli mənbə hesab olunur.

Göytürklər dövründən bugünkü "Yaradılış" və "Ergenekon" dastanları gəlib çıxıb. Həmçinin Göytürk tarixinə aid olan Aşina Cieşəsuay üsyanı və İkinci Göytürk Xaqanlığının qurulması müasir dövrümüzün bədii ədəbiyyatına da təsir göstərib. Belə ki, böyük türk şairi və türkoloqu Hüseyn Nihal Atsızın "Bozqurdların ölməsi" və "Bozqurdlar dirilir" əsərləri bu hadisələrin əsasında yazılıb. Göytürklərin bizim ulu babalarımız olduğunu bilmək üçün Göytürkcə və Azərbaycan türkcəsində rəqəmlərin səslənməsinə diqqət edək: Bir-bir, iki-iki, üç-üç, dörd-tört, beş-bis, altı-altı, yeddi-yidi, səkkiz-səkiz, doqquz-tokuz, on-on...

Onu da deyək ki, Azərbaycanın 5 mənatlıq əskinasının arxa tərəfində Orxon-

Yenisey əlifbası və Gül Tegin kitabəsindən bir parça verilib. Kitabədə yazılır: "Türk millətinin adı-sanı yox olmasın deyə, atam Xaqanı və anam Xatunu ucaltmış olan Tanrı, dövlət verən Tanrı, Türk millətinin adı-sanı yox olmasın deyə, mənə o taxta oturdun. Tanrı lütf etdiyi üçün, mən də qutlu olduğum üçün Xaqan oldum".

552-ci ildən 744-cü ilədək fəaliyyət göstərən Göytürk Xaqanlığı və ona tabe

türk xaqanlığı yenidən yaradılır. Çəbi tigin 583–624... Heşun knyazı 624–630... Xuaxuyay knyazı 630–639... Çəlobi xaqan İçün Çəbi xaqan 645–650... İni Çör Börü ... 680... Aşina Funian 680–681...

Qərb yabquluğu

İstəmi xaqan 554–576... Tardu xaqan 576–599-cu illərdə yabqu, 599–603-cü illərdə xaqan olub. Buxara yabquluğu

Apa xaqan 581–587... Yanşuq Tigin 587–589... Nili xaqan El Təkin Buyruq xaqan 589–603... Basıl Tegin 604...

Qərbi Göytürk Xaqanlığı

Nikyü Çulo xaqan 604–612... Arslan xaqan 604–612... Taman xaqan 604–612... Şekuy xaqan 611–618... Nuşibilər sülaləsi Tonq Yabqu xaqan 618–628... Nuşibilər sülaləsi Bağatur xaqan 628–630... Tulular sülaləsi Si Yabqu xaqan 631–633... Nuşibilər sülaləsi Tulu xaqan 633–634... İşbara Teriş xaqan 634–638... İşbara Teriş xaqanın hakimiyyətinin sonunda İli çayı sülhü imzalanır, xaqanlığı iki yerə bölünür

Nuşibi xaqanları

İl Külüg şah 639–640... İrbis İşbara Yabqu xaqan 640–641... İrbis Şekuy xaqan 642–650... İşbara xaqan 650–657... Civançütə xaqan 657–667... Tan sülaləsi Çzeçünşicju xaqan 679–704... Tan sülaləsi Tulu xaqanları İrbis Tulu xaqan 638–642... İşbara xaqan 642–657... Bağatur yabqu 657–662... Cuçi xaqan 671–676-cü illərdə Tan sülaləsi vassalı, 676–679-cu illərdə müstəqil xaqan olub

Göytürk imperatorluğunun bayrağı

idarəçiliyi ilə Monqolustan da daxil olmaqla Şərqi Göytürk Xaqanlığına bölünür.

Qərbi Türk Xaqanlığı getdikcə güclənir, Sasanilər və Bizans imperiyaları bu dövlətə yaxın münasibətlər qururlar. Qərbi Göytürk Xaqanlığında (QGX) hakimiyyətə İstəminin oğlu Datou gəlir və qısa müddətdə böyük uğurlar əldə edir, Qara dənizin şimal sahilindəki torpaqları ələ keçirir. Datou bundan sonra Şərqi Türkiyəyə yürüşə çıxır və yenə də uğur qazanır. 634-cü ildə Qərbi Göytürk Xaqanlığında idarəçilikdə islahatlar keçirilir. Xaqanlığı hərbi yürüşlərdən çoxlu qənimət, dövlətin tabeliyində olan tayfələrdən gələn xərac, xaqanlığın ərazisindəki karvan yollarından götürülən gömrük gəliri hesabına güclü dövlətə çevirir. Təxminən beş ildən sonra QGX zəifləməyə başlayır. Bumın xaqan vəfat etdikdən sonra dövlətin şərq qolunda hakimiyyətə onun oğlu Qara İssiq xaqan çıxır, özünü sorişsəz hökmdar kimi göstərir, ona görə də qısa zaman hakimiyyətdə olur.

Bir il sonra Şərq qolunda Muğan xaqan taxta çıxır. Muğan xaqan moğol soylu klanları məğlub edərək Şərqi Göytürk Dövlətinin sərhədlərini Böyük Okeana qədər genişləndirir. Muğan xaqandan sonra taxta Taspar xaqan keçir.

Xaqanlığın qərb qolunda İstəmi xaqan sərhədlərini Qırıma qədər genişləndirir, çox keçmir ki o, dünyasını dəyişir, yerinə oğlu Tardu xaqan keçir. Tardu xaqan 603-cü ilə qədər hakimiyyətdə qalır.

Xaqanlığın hər iki qolu get-gedə zəifləməyə başlayır, torpaqların bölüşdürülməsi üstündə qarşıdurma güclənir və nəticədə xaqanlığın qərb və şərq qolları bir-birinə qarşı düşməyə çevrilirlər. Qərbi Göytürk Xaqanlığı və Şərqi Göytürk Xaqanlığında hakimiyyət tez-tez əldən-ələ keçir.

Göytürklərin zəifləməsindən istifa-

baş çatır.

Çox keçmir ki, Qərbi Göytürk Xaqanlığının Türkiyədəki torpaqlarını ərəblər işğal edirlər. Qərbi Göytürk Xaqanlığının qalan yerini isə Xəzər Xaqanlığı tutur. Şərqi Göytürk Xaqanlığı isə 744-ci ildə uyğurlar dağıdırlar. Bununla da Göytürk Xaqanlığı süqut edir.

İkinci Göytürk Xaqanlığı

Şərqi Göytürk Xaqanlığı və Qərbi Göytürk Xaqanlığı süqut etdikdən sonra göytürklərin Çin əsarətinə düşməsi 680-ci ilə qədər uzandı. Həmin il Aşina soyundan olan Qutluq İltəriş xaqan Çinə əsarətdən qurtulur və İkinci Göytürk Xaqanlığının və ya Qutluq Xaqanlığının əsasını qoyur. Ötükən şəhəri xaqanlığın mərkəzi seçilir.

Qutluq İltəriş xaqan hakimiyyətə gəldikdən sonra dövləti toplayan, nizamlayan mənasını verən İltəriş adını götürür. Onun hakimiyyəti illərində uzun müddət əsarət altında qalan türk topluluqları yenidən bir bayraq altında birləşirlər. İltəriş xaqanın orduları Çinə ağır zərbələr vurur. Yürüşlərdə Qutluq İltəriş xaqan Çinin 23 şəhərini ələ keçirir, Hind okeanına qədər olan əraziləri tutur. İltəriş xaqanın ölümündən sonra onun yerinə qardaşı Qapağan xaqan keçir.

Qapağan xaqanın hakimiyyəti 691–716-cı illəri əhatə edir. Qapağan xaqan da qardaşı İltəriş xaqan kimi cəngavər bir sərkərdə idi. Çin üzərinə dəfələrlə hücumu keçərək Qapağan xaqan dövlətin gücünü artıraraq türkləri yenidən bir bayraq altında toplaya bilir. O öz hakimiyyəti illərində qırğızlar, türkeşlər, basmillər, qarluqlar və oğuzları özünə tabe etdirə bildi. Qapağan xaqanın hakimiyyəti illərində hərbi qələbələrə yanaşı, aqrar islahatlar sahəsində də uğurlar əldə olunur. Qapağan xaqanın

olan dövlət qurumları və yabquluğunun 66 xaqanı olub.

Göytürk İmperiyasına Qərbi Göytürk Xaqanlığı, Şərqi Göytürk Xaqanlığı, Qərb yabquluğu, Buxara yabquluğu, Nuşibi Xaqanlığı, Tulu Xaqanlığı, Onox Xaqanlığı və İkinci Göytürk Xaqanlığı daxil olub. İmperiyanın hakimiyyətdə olduğu 192 il

ərzində 66 xaqanı və ona bərabər tutulan yabqusu olub.

Xaqanların adlarını və hakimiyyətdə olduqları illəri nəzərinizə çatdırırıq. Göytürk Xaqanlığının xaqanları Ulu Yabqu-təx. 545-ci il Bumın xaqan 552... İssiq xaqan 552-553... Muğan xaqan 553-572... Taspar xaqan 573-581... Amrak xaqan 581...

Şərqi Göytürk Xaqanlığı

İl Kül Şad Bağa İşbara Xaqan 581–587... Bağa xaqan 587–588... Tulu xaqan 588–599... Tardu xaqan 575–599... Bilgə xaqan 599–603... Yami xaqan 603–609... Şibi xaqan 609–619... Çula xaqan 619–621... İllig xaqan 621–630... 13 avqust 639-cu ildə Çin Tan sülaləsi tərəfindən işğal olunduğu üçün Şərqi Göy-

Hsinqhsivanq xaqan 679–693... Çzeçünşicju xaqan 679–704...

Onox xaqanları

Tonq Yabqu xaqan 693–700... Şihinq xaqan 704–708... Hsinqhsivanq xaqan 708–717... Aşina Çen 735–736...

İkinci Göytürk Xaqanlığı

İltəriş xaqan 682–694... Qapağan xaqan 694–716... İnal xaqan 716... Bilgə xaqan 716–734... Yolluq xaqan 734–739... Bilgə Qutluq Tenqri xaqan 739–741... Aşina Syüan 741... Qutluq Yabqu xaqan 741–742... İrtəriş xaqan 742–744... Ulu Bilgə xaqan 742–744... Ozmiş Tigin xaqan 742–743... Baymey xaqan 743–745...